

MÜSLÜMANLARIN SİYASÎ HAKİMİYETİ ALTINDA YAŞAYAN GAYR-İ MÜSLİMLERE TANINAN HAKLAR KONUSUNUN ÇEŞİTLİ DEVİRLER İÇİNDE İSLÂM TARİHİNE YANSIMASI

*Hüseyin ALGÜL**

ÖZET

Biz bu makalede müslümanların siyasî hakimiyetleri altında yaşamış gayr-i müslimlere tanınan haklar konusunu ele alacağız.

SUMMARY

Some samples from Islamic History about rights given to non-muslim living under the political sovereignty of muslims

In this article we'll deal with the rights given to non-muslims who lived under the political sovereignty of muslims.

Zimmî kelimesi İslâm hukukunda, İslâm ülkesinde anlaşma gereği devamlı oturma hakkına sahip gayr-i müslimlerin durumunu belirleyen bir statüyü ifade eder. Yapılan anlaşma gereği İslâm devleti, gayr-i müslimlerin mal ve can güvenliklerini, inanç, ibadet, çalışma, seyahat hürriyeti gibi temel hakları korumayı, onlar da İslâm devletine bağlı olmayı, belirlenen malî ve sosyal yükümlülüklerini yerine getirmeyi taahhüt ederler.

İleride örnekleriyle nakledeceğimiz gibi Ortadoğu ve Mısır fetihlerinde yerli halk üzerinde müslümanların adalet ve merhameti etkili

* Prof. Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

olmuştur. Daha önceki devirlerde İran ve Bizans müstevlilerinin halkı sömürmelerine karşılık İslâmî yönetim, kendilerini İslâm'a davet etmiş, kabul edenler eşit haklara sahip olmuşlar, kabul etmeyip de İslâm hakimiyetine evet diyerek zimmî statüsüne girenler eski dönemle kıyaslanınca daha az sayılacak vergilerle yükümlü olmuşlar, buna karşılık müslüman idareciler can, mal güvenliği, inanç hürriyeti konularında sorumluluk üstlenmişlerdir. Zimmîler, müslümanların ödediği zekât ile fitreden ve askerlikten muaf tutulmuşlardır. Pek çok meselede (kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda) kendi mahkemelerine yetki tanınmıştır. Cizye, güç ve kazançlarına göre yılda bir kere ödedikleri vergidir. Yoksul, işsiz, aciz, serveti olmayan, yaşlı, akıl hastası ve manastırlarda inzivaya çekilmiş rahipler bu verginin dışında tutulmuşlardır. Zimmîlerin can, mal, namus ve şerefleri de müslümanlarınki gibi dokunulmazdır. Muhtaç olup, kendisine bakacak kimsesi olmayanlar tıpkı müslümanlar gibi muamele görmüşler, devlet, onların ihtiyaçlarını karşılamıştır, ayrıca gönüllü askerlik yapanlar da cizveden muaf tutulmuşlardır. Yüksek derecedeki sorumluluklar müslümanların uhdesinde kalmak üzere devlet hizmetinde kendilerine görev verilmiş, saldırıdan korunmuş, düşmana esir düşenlere devlet sahip çıkmış; gerektiğinde fidye ile kurtarmış, İslâmî ilimleri tahsil etmek isteyenlere de engel olunmamıştır¹.

Savaşta ısrar eden gayr-i müslimler ise cihadın gereği olan bir davranışla mukabele görmüşlerdir. Bu durum karşısında müslümanlar, zulmü izale, adaleti ikame ve İslâmî tebliğin önünün açılmasını hedef almışlar, savaş esnasında kadınlara, çocuklara, yaşlılara, savaşa bilfiil katılmayan din adamlarına dokunmamışlar, ağaçları ve hayvanları telef etmemişlerdir.

Söz buraya gelmişken Zimmet Ehli konusunda ana kaynaklardan sayılabilecek bazı eserlerden birkaç alıntıya yer vermek istiyoruz.

İmam Ebû Yusuf, devrin halifesine diyor ki: "-Ey Mü'minlerin Emiri! Allah seni teyid etsin, Senin peygamberin ve amcaoğlun Muhammed (s.as.)'in zimmet ehline iyi davranmakta en önde olman gerekir. Ayrıca onların işlerini teftiş etmede de yarar vardır. Böylece zulme, ezaya, haksızlığa uğramaları da, kendilerine güçleri üzerinde iş yaptırılması da önlenmiş olur, mallarına da haksızlıkla el konulmamış olur. Hz. Peygamber (s.a,s.)'den şöyle rivayet edilmiştir; "Kim zimmet ehlinde birine zulmeder veya ona gücünden fazla yük yüklerse ona karşı ben onun savunucusuyum"².

¹ bk. Hayrettin Karaman, Anahatlarıyla İslâm Hukuku, I, 264-265

² İmam Ebû Yusuf, Kitâbu'l-Harac, s. 124-125

Kâsânî Bedâiu's-Sanâî'inde zimmet ehli hakkında Hz. Ali'den naklen "Onlar zimmet akdini malları mallarımız gibi, kanları da kanlarımız gibi olsun diye kabul ettiler" demektedir³.

Karâfi ise el-Furûk'unda şöyle der: "Zimmet akdi, olanların bize bir takım haklarını yükler. Zira onlar bizim komşularımız olup, Allah'ın, Rasulüllah'ın ve İslâm'ın güvencesi altındadırlar. Kim onlara karşı bir kötü sözle, gıybetle, namuslarının çekiştirilmesiyle veya başka türlü bir eziyet vermekle veyahut da aleyhlerine olacak tarzda yardımcı olursa, Allah'ın, Rasulüllah'ın ve İslâm'ın zimmeti kaybedilmiş olur. Zimmet ehline karşı bir düşman saldırısı vuku bulsa onlara güvence vermiş olan müslümanların onlarla birlikte düşmana saldırmaları ve bu yolda ölmeleri gerekebilir. Çünkü onlara Allah ve Rasulü adına güvence verilmiştir. Bu güvencenin gereği yerine getirilmelidir"⁴.

Hz. Peygamber'in sağlığında zimmî hukukuna dair ilk uygulama 7 (629) yılında Hayber'de ortaya çıktı. Hz. Peygamber tüm kaleleri fethetmişti, savaşın bütünüyle galibi idi. Dolayısıyla, isteseydi Yahudileri yurtlarından çıkabilirdi. Ancak mülkiyet iddiasında bulunmamaları, meyve ve diğer mahsullerin her yıl yarısını müslümanlara ödemeleri kaydıyla onları yerlerinde bıraktı. İnanışlarına karşı herhangi bir baskı uygulamadı. Aynı yıl Fedek ve Vadî'l Kura bölgelerindeki Yahudilerle de benzeri anlaşmalar imzalandı⁵. Daha sonraki yıllarda Necran bölgesinde yaşayan Hıristiyanlarla yapılan anlaşmada onlara Allah ve Rasulünün himayesi verildi. Bu himaye, onların ailelerini, çevrelerini, o günkü ve gelecek nesillerini, canlarını, mallarını kapsıyordu. Mabedleri korunuyor, rahiplerinin görevlerine müdahale edilmiyordu⁶. Hz. Ebû Bekr devrinde Hire ve Aynuttemr ahalisi ile yapılan anlaşmalarda, "kiliselerinin, havralarının, saraylarının yıkılmayacağı, çan çalmalarına, bayram günü haç çıkarmalarına engel olunmayacağı" vurgulandı. (121633) Buna karşılık onlar, cizye vergisini ödeyecekler, isyan etmeyecekler, müslümanların askeri sırlarını ifşa etmeyecekler, keza müslümanların ibadetlerine saygı gösterecekler, ikramlarında haram olan içki bulundurmayacaklar, onlara yol gösterecekler, İslâm düşmanlarına destek vermeyecekler, yürürlükte olan anlaşma hükümlerine uyacaklardı.

Hz. Ömer devrinde benzeri uygulamalar Irak, Suriye ve Mısır bölgelerinde sürdürüldü. Kudüs sakinleriyle yapılan anlaşmada, "Kiliseler ve

³ Kâsânî, Bedâiu's-Sanâî, VII, 111

⁴ Karâfi, el-Furûk, III, 14

⁵ İbn Hişam, es-Sîre, III, 363-368; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, II, 224; Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi, VII, 236, 282, 332 (H. No: 1173, 1225); M. Hamidullah, el-Vesâiku's-Siyasiyye, s. 379, 387; Mustafa Fayda, Hz. Ömer Döneminde Gayr-i Müslimler, s. 21-23; Mustafa Fayda, Halid b. Velid, s. 335-347

⁶ Ayrıntılı bilgi ve konunun tahlili için bk. Mustafa Fayda, Hz. Ömer Devrinde Gayr-i Müslimler, s. 124

müştemilatı ile haçlarının yıkılmayacağı, inançlarından dolayı hiç kimsenin rahatsız edilmeyeceği, şehri terketmek isteyenlerin güvenlik içinde gidebilecekleri, kalmak isteyenlerin huzur içinde kalabilecekleri, daha önce şehri terketmiş olanların, isterlerse dönebilecekleri" belirtildi⁷. Böylece gayr-ı müslimlere din, dil, iş, seyahat, çalışıp iş tutma hürriyeti ve can, mal dokunulmazlığı, şeref ve haysiyetlere saygı temin edilmiş oldu.

Gayr-i müslimlere gösterilen bu kolaylıklar bütün bölgelerde geniş yankılar uyandırdı. Bu durum, İslâmî fetihlerin hız kazanmasına, yerli halkın, müslümanları daha kolay kabulüne ve gönüllerinin İslâm'a meyletmesine vesile oldu. Özellikle Irak, Suriye, Doğu Akdeniz ve Mısır bölgelerindeki fethedilen arazilerin müslüman fatihler arasında taksim edilmeyip, eski sakinlerine bırakılması, ahalinin köleleştirilmemesi, buna karşılık yılda bir kere alınan harac ve ziye vergisinin beytülmale kaydedilerek müslümanlara dağıtılmak istenmesi ve böylece İslâm ordusu giderlerinin ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarının karşılanacağı bir statünün belirlenmesi İslâm lehinde çok olumlu yaklaşımların ortaya çıkmasına vesile oldu.

Müslümanların hakimiyeti altında yaşayan gayr-i müslimlere ilk İslâmî fetihler döneminde tanınan bu durum Emevi, Abbasi, Endülüs, Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde de aynen devam ettirilmiştir.

Hemen şunu belirtmeliyiz ki, gayr-i müslimlere gösterilen bu anlayış, bir rol veya herhangi bir çıkar duygusuna dayalı bir siyaset değildir, bu tutum, İslâm'ın bizzatı öngördüğü temel bir esastır. Dolayısıyla ortaya çıkan müsamaha, yöneticilerin arzu ve zorlamalarıyla değil, İslâm'ın bir emri ve esası olduğundan dolayıdır. Bu nedenle, tarih boyunca müslümanların gayr-i müslimlere gösterdikleri yakınlığı tek başına müsamaha kelimesi anlatmaya yetmez. Bunun yanına hak ve adalet kavramlarını da eklemek gerekir. İslâmiyet adaleti emrediyordu, zulüm ve haksızlığı yasaklıyordu. Bu ise, tüm insanlığın saadetini temin edecek evrensel bir esastır.

Konunun bu safhasında bu temel İslâmî esasın tarihi hadiselerle nasıl yansıdığını tarihten örneklerle tetkikte yarar vardır.

Yermük muharebesi öncesinde yaşlı bir din adamının, Hristiyanların bölgede güç kaybına uğramasının sebebi olarak imparatora sonduğu arıza iyi bir sosyal tahlil örneği sayılabilir. Yaşlı din adamına göre hristiyanlar dinlerinden uzaklaşmışlar, adalet zayıflamış, kötülüklerin önüne geçmek için çaba gösterenler azalmış, kötülükler çoğalmıştır. Buna karşılık, müslümanlar

⁷ Taberî, Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük, (thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire ts., IV, 159 vd.; Ya'kûbî, Tarih, II, 146 vd.; M. Hamidullah, el-Vesâik, s. 387-388; Arnold, İntişâr-ı İslâm Tarihi, (çev. Hasan Gündüzler), 2. Baskı, s. 70

adaletlidirler, haklara saygılıydılar, dinlerine bağlı ve zulme karşıydılar. Bu durum, müslümanları bölgede yükselen güç haline getirmiştir⁸. (15/636)

Bunun gibi Hims seferi (15/636) sırasında yol üzerindeki Baalbek şehri halkının eman isteğinde bulunmaları da ilginçtir. Bölgede bir süreden beri görünen müslümanlar ticaretle iştiğal eden hıristiyanlarla alışverişlerinde çok dürüst davranıyorlardı. Hıristiyan ahali onları ticarî ilişkilerde son derece güvenilir buluyorlardı. Bizans'ın istikrarsız yönetimi altında ağır vergilere maruz kalan halk, adaletine güvendikleri müslümanları kötü efendiye tercihe yönelmişlerdi⁹. Bu bölgenin fethi esnasında Ebû Ubeyde b. el-Cerrah'ın elçi heyeti içinde yer alan bir hıristiyana Hims papazı, "Sen dininden mi döndün?" deyince adam, "Hayır, ben hıristiyanlıkta devam ediyorum. Fakat biz bir süredir müslümanlarla birlikte yaşıyoruz ve onlardan hiç bir kötülük görmedik." cevabını veriyor¹⁰. Bu bölgedeki savaşlar iyi tetkik edilince görülecektir ki, hıristiyan halk daha ziyade müslümanlarla barış taraftarıdır. Ancak yöneticileri ve fanatik din adamlarının tazyikiyle savaşmak zorunda kalıyorlardı. Ama, barışı yine de zorluyorlardı. Nitekim Hims'ta yerli halkın ısrarlı talepleri sonunda şehir, müslümanlara teslim edilmiş, şartların uygunluğundan haberdar olan Hama halkı da benzer şartlarda anlaşmayı tekrarlamışlardır¹¹. Halep çevresindeki askeri harekatta da Ebû Ubeyde'ye gizlice anlaşma teklifini götüreren halk temsilcileri, hıristiyan din adamları ve mahallî yöneticilerce tespit edilerek öldürülmüşlerdir¹². (15/636-637)

Suriye bölgesindeki fütûhat sırasında Ebû Ubeyde b. el-Cerrah, karargâhını Fihl'e kurmuştu. O sırada yerli halkın temsilcileri kendisine bir arıza sundular. Burada belirtilen ifadelere göre aynı dinden olan Bizans yerine müslümanları, sözlerinde durdukları, adaletli davrandıkları, merhametli oldukları için tercih ettiklerini söylüyorlardı. el-Cezire'de de durum böyle olmuştur. Nitekim Haraklius bölgeyi terkederken (15/636) ısrarlı bir şekilde kısa bir süre sonra müslümanların buraları ele geçireceğinden bahisle ahaliyi uarmışsa da yerli halk başka yerlerde müslümanların adaletli davrandıklarını işittikleri için bölgede kalmaya devam etme kararı almışlardır¹³.

Mısır'da da yerli halkın gizlice İslâm ordusu komutanlarıyla temas halinde olduğu ve barış istedikleri gözlenmektedir. Tarihî tetkikler gösteriyor ki Mısır Kıbtî'leri, hıristiyanlığın Yakubî koluna mensup olan reisleri

⁸ Vakıdî, el-Meğazî, I, 160-162

⁹ Ahmed Zeynî Dahlan, el-Futuhâtü'l-İslâmiyye, I, 30-31

¹⁰ Vakıdî, el-Meğazî, I, 144-150

¹¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, (çev. M. Beşir Eryarsoy), II, 450-452

¹² Vakıdî, age, I, 245-252

¹³ Ya'kûbî, II, 147-155; Taberî, IV, 155; Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiyâ ve Tevarih-i Hulefâ, I, 566; Arnold, İntişâr-ı İslâm Tarihi, s. 68-69

Mukavkis kanalıyla Bizans İmparatoru Heraklius'un, aksine baskılarına rağmen İslâm ordusu komutanı Amr b. el-Âs ile gizlice anlaşmışlardır.(20/641). Zira müslümanlar hem Mısır Yakubî'lerine, hem de Suriye Nasturî'lerine din ve mezheplerinin gereğini yerine getirme hususunda son derece serbestiyet tanımışlardır. Yakubî Psikoposlarından Yuhanna'nın Paris Millî Kütüphanesi'nde bulunan el yazması hatıralarının Fransızca terceme kayıtlarındaki ifadesine göre Yakubî hıristiyanları asırlardır ülkelerinde mevcut olmayan dinî hürriyeti müslümanlardan görmüşlerdir¹⁴. Keza, Hz. Ömer İskenderiye fethedildiği zaman şehirdeki kırk bin Yahudinin himaye edilmesini emretmiş ve kendilerine her türlü dinî, vicdanî, insanî hakların verilmesini istemiştir.

Irak-İran bölgesi fetihleri de bundan farklı değildir. Müslümanların zulme karşı oluşu ve adaletli davranmaları eski İran yönetimiyle yeni müslüman fetih nesli arasında mukayese imkânını doğurmuştur. Bu nedenle -daha önce de değinildiği gibi- Hz. Ebû Bekir devrinde Halid b. Velid kanalıyla bir çırpıda Hire, Anbar, Aynüttemr gibi yerleşim alanları müslümanların eline geçmiştir.(12/633) Hz. Ömer devrinde Kadisiye (15/637) muharebesinden önce esir düşen bir İslâm askeriyle İran ordusu komutanı Rüstem arasında geçen konuşma ilginçtir. Bu uzun muhaverenin bir yerinde İslâm askeri, "Allah ve Rasülünün müjdelediği topraklar üzerinde olup, ölenlerinin cennete, sağ kalanlarının ise mülklerine gireceğini" ifade edince Rüstem, "Demek ki, Allah bizi size teslim etmiştir, öyle mi?" diye tepki göstermiş, İslâm askeri de buna "Sizi bize teslim eden kendi kötü işleriniz, kötü anlayış ve davranışlarınızdır" cevabını vermiştir. İranlı komutan buna sinirlenerek İslâm askerini şehid etmiş, ancak bir süre sonra çevreden gelen halk temsilcileri, İran askerlerinin kadınlarına tecavüz edip mallarını yağmaladıklarından ve zulme uğradıklarından haber verince ve bu tür şikâyetlerin peşpeşe geldiğini görünce, "Maktûl müslüman doğru söylemiş" demekten kendini alamamıştır¹⁵.

Horasan ve Maveraünnehir hattında İslâm'ın yayılışının hız kazanmasında Emevi halifelerinden Ömer b. Abdülaziz'in, Arap asıllı olmayan müslümanlar demek olan mevaliye davranışı etkili olmuştur. Bu husus, konumuzu direkt ilgilendirmemekle birlikte meseleyi daha iyi anlamamıza fevkalâde ışık tutucu mahiyettedir. Bu sebeple kısaca değinmekte yarar vardır. Ömer b. Abdülaziz (99101/717-720) mevaliye ictimâî hayatta İslâm'ın öngördüğü bütün hakları tanıdı. Bu kavramın, Horasan'da İslâm'a giren gayr-i Arap unsurunu belirtmenin ötesinde bir sınıflaşmaya yol açmasının önünü kesti. Horasan bölgesinde namaz gibi İslâmî şiarları ifa edenlerin üzerinden cizyeyi kaldırdı. Bunun üzerine

¹⁴ Arnold, İntişar-ı İslâm Tarihi, s. 106; Corci Zeydan, Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi, I, 102-103; Hüseyin Algül, İslâm Tarihi, II, 305

¹⁵ Taberî, IV, 99 vd.; Diyarbekirli Said Paşa, Mir'âtü'l-İber, VI, 36 vd. (Bu olayın bir başka muharebe öncesinde cereyan ettiği görüldü de vardır.)

kardeşlik ve eşitlik ilkesine dayalı İslâmî uygulamalar bölgede İslâm'a girenlerin sayısını arttırdı. Hal böyle olunca bölgedeki bazı valilerce bunların cizyeden kurtulmak için İslâm'a girdikleri iddia edildi. Bunun devamı olarak bölge valisi Cerrah b. Abdullah, İslâm'a girenlerin samimiyetini denemek için hemen sünnet şartını getirmeyi halifenin iznine sunduysa da halife, gönderdiği cevabî yazıda, "Cenab-ı Hak Hz. Peygamber'i sünnetçi değil, davetçi gönderdi" diyerek geri çevirdi. Bu sefer de vali, Mevali'nin fitne ve fesat eğilimi nedeniyle haklarından ancak kılıç ve kırbacın gelebileceği tarzında bir rapor sununca, Ömer b. Abdülaziz onu görevden aldı, yerine Abdurrahman b. Nuaym'ı atadı. Âlimleri ve mütefekkirleri de okullarda ve camilerde halkı uyarmaya ve gerçek İslâm'ı tanıtmaya çağırdı¹⁶.

Bu son örnekten anlaşıldığına göre vasıfsız yöneticiler elinde idarî hayatta yozlaşmalara ve İslâm'ın özüne uymayan sapmalara rastlanmış ve Ömer b. Abdülaziz gibilerinin müdahaleleriyle tekrar doğru olan uygulamalara dönmüştür.

İslâmî fetihler devrinde zimmîlerle ilgili olarak tespit edilen ve örnekleri verilen bu temel İslâmî davranış modeli diğer tüm inanç, ibadet ve davranış modelleriyle birlikte Arap'tan Türk'e olduğu gibi geçmiştir.

Bu konuda pek çok olay arasında ilk örneğimizi Sultan Alparslan'ın 1071 Malazgirt zaferinden sonra Diyojen'e yaptığı muameleden bahsederek verebiliriz. Bilindiği gibi Sultan, esir düşen Diyojen'i teselli etmiş, barışa razı olsaydı başına bunların gelmeyeceğini hatırlatmış ve kendisinden öldürülme veya zincire vurularak İslâm ülkelerinde dolaştırılmayı bekleyen Diyojen'i affetmiştir. Çünkü o, Cenab-ı Hak kendisini muzaffer kılsa imparatora iyi muamele yapacağını ahdetmişti¹⁷.

Vekayinamesi'yle meşhur Antakya Yakubî Patriği Süryanî Mikail'e göre Bizans Ortadoks'ları hem Ermeni hem de Süryani kiliselerine aynı husumeti göstermişlerdir. Patrik Mikail bu durumu, ilk hristiyanların Romalılardan gördüğü zulme benzetir. Keza, Süryanî tarihçilerinden Bar-Hebraeus (Ebu'l-Ferec), "Mağrur olanların gururunu kıran Allah, sultana kuvvet verdi" diyerek Malazgirt zaferini alkışlıyor¹⁸. Malazgirt muharebesinden itibaren Gregoryen Ermenilerin Ortadoks Bizanslılara karşı Anadolu fütuhatinde Müslüman-Türklere yardım ettiklerinde Batılı son devir tetkikçileri de müttefiktiler. Bizzat bir tarihçi olan Süryanî Mikail, Malazgirt muharebesi sırasında mezheblerine ipotek konulmak istenerek imparator tarafından zorla orduya alınan Ermenilerin hemen firar etmelerinin Türkler'in zaferini nispeten kolaylaştırdığını söyler. Gerçekten de Urfa'lı

¹⁶ Taberî, Tarihu'l-Ümem ve'l-Müluk, VI, 560

¹⁷ İbnü'l-Estr, el-Kâmil, X, 66-67; Ravendî, Râhattüs-Sudûr, (çev. A. Ateş), I, 117; Osman Çetin, İslâm Tarihi, s. 142

¹⁸ Ebu'l-Ferec Tarihi, (çev. Ö. Rıza Doğrul), I, 321; İ. Hamî Danışmend, İstanbul Fethinin Medenî Kıymeti, s. 16

Mataos'un da belirttiği gibi imparatorun, Malazgirt muharebesinden önce, "Sefeden dönüşünde Ermeni mezhebine son vermeye yemin ettiğini" belirtiyor¹⁹.

25 Ekim 1147'de İkinci Haçlı Seferi'nde Sultan İzzeddin Mesud, Eskişehir yakınlarında Alman ordusunu mağlub etmişti. Haçlı artıkları, yerli Rumlar tarafından soyularak öldürülüyorlardı. Bu sırada, İstanbul'a ulaşan Fransa Kralı, Balıkesir, Bergama, İzmir, Efes yoluyla Denizli'ye, oradan da Antalya'ya ulaşabilmiş, uğradığı hücumlarla iyice sarsılmıştı. Haçlı kont ve baronları deniz yoluyla Suriye'ye gidince geride çok sayıda Haçlı askeri kalmıştı. Bunlar, Türkler'in hücumundan kaçarken Rumlar'ın saldırılarına uğrayarak açbiilaç perişan olmuşlardı. Bu insanları yine Türkler sahiplenmiş, karınlarını doyurup, hastalıklarını tedavi etmişlerdi. Kaynaklar, bu âlicenaplık karşısında 3000 kadar Haçlı gencinin müslüman olarak Türklerle sığındığını tespit ediyorlar. Nitekim, sefer esnasında kralın yanında yer alan papaz Odon de Deuil bu gelişme karşısındaki teessürünü "Ey hiyanetten daha zalim olan merhamet !.. " tabiriyle ifade etmiştir²⁰.

1182 yılında Sultan II. Kılıçarslan Malatya'ya girdiğinde Yakubi Patriği Süryanî Mikail ile görüştü, sohbet etti, hediyeler sundu. Ertesi yıl tekrar gelişinde sohbet tekrarlandı. Sultan, şehre girerken, Süryanilerin kendi törenlerine göre mum yakıp haç çıkarmalarına müsaade etti. Patrik ve hıristiyan teba buna hayret ettiler ve sultana dua ettiler²¹.

Böylece Anadolu'daki hıristiyan ahalinin Selçuklu idaresini tercihinde sadece Bizans'ın ağır vergilerinden kurtulmak değil, aynı zamanda inançlarını rahatça yaşayabilmek arzusu rol oynamıştır.

Vicdan hürriyetinin en kamil örneklerini Müslüman-Türk idarelerinden gören Süryani ve Ermeni yazarlar, Türk hükümdarlarından hep minnet ve şükranla bahsetmişlerdir. Mesela eski Ermeni tarihçilerinin ileri gelenlerinden Urfalı Mateos, Vekayiname'sinde Alparslan'ın ölümünü anlattıktan sonra yerine geçen Melikşah hakkında şöyle diyor: "Mesih'in ümmetine karşı iyi, merhametli ve son derece müşfik davrandı... Melikşah'ın saltanatı Allah'ın tevfikine mazhar oldu...". Aynı kaynakta 1104 yılı olayları içinde Danişmend hükümdarının ölümünü anlatırken şöyle diyor: "İyi adamdı, halka karşı müşfikti ve hıristiyanlara karşı son derece merhametliydi. Tebaasından olan hıristiyanlar onun ölümünden son derece müteessir oldu"²².

¹⁹ İ. Hami Danişmend, age, s. 19, (Bu konuyu belirten batılı araştırmacılar arasında Chaladon, Jean Laurent, Yorgia, Rene Grousset gibileri sayılabilir.)

²⁰ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 180-186; Arnold, İntişâr-ı İslâm Tarihi, (çev. M.H.Halid), s. 98; Osman Çetin, Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı, s. 125

²¹ İ. Hami Danişmend, İstanbul Fethinin Medenî Kıymeti, s. 18

²² İ. Hami Danişmend, age, s. 17

Kapadokya'daki Sen Jorj kilisesinde biri kadın olmak üzere yanyana duran üç insan tasviri vardır. Geri kalan iki erkek tasvirinden biri, başında sarığı ile Sultan II. Mesud'u göstermekte, resimlerin yanındaki yazıda ise sultandan, "Soylular soylusu Sultan Mesud.." diye bahsedilmektedir²³.

Selçuklular devrinde müslüman doktorlar hıristiyan hastalarla da ilgilenirlerdi. Bunlar arasında muhtaç durumda olanlar ücretsiz tedavi edilirdi. Karatay Kervansarayı Vakfiyesi hükümleri bu açıdan ilginçtir. Vakfiyeye göre "...Hana gelen, handan geçen müslüman-kafir, erkek-kadın, hür-köle her yolcuya ekmek, et, ihtiyacı varsa ayakkabı verilmeli, hayvanlarına da saman ve arpa temin edilmeli, handa ölenin de techiz-tekfin masrafları karşılanmalı..."dır²⁴.

Bu anlayış Osmanlı'ya da aynen intikal etmiştir. Mesela Fatih Vakfiyesi'nde "Hastalar arasında din açısından herhangi bir ayrıcalık yapılmaması, doktor seçiminde de din farkı üzerinde durulmaması..." belirtilmiştir²⁵.

Osmanlı'nın kuruluş döneminde de hıristiyan ahaliyi yeni yönetime meylettiren unsurların başında adaletli davranış ve mezheplerine uygun yaşamalarına hayat hakkı tanınmış olması geliyordu. Zira Osmanlı yönetimi taassuptan uzak bir siyaset uyguluyor, adalete uygun vergiler koyuyor, dinî inanış ve mezheb farklılıklarına müzahama ile bakıyordu. Bu durum, yeni idarenin bir kurtarıcı gibi görülmesine yol açıyor ve Osmanlı fütuhatı'nı hızlandırıyor. Meşhur Gibbons da Osmanlıların, devletlerini kurarken dinî hürriyeti temel taşı olarak almış olmalarının altını çizer ve o dönemin mevcut devletleri yanında Osmanlı'nın bu özelliğini hususiyle belirtir²⁶.

Gazi Süleyman Paşa ve babası Orhan Gazi 1355'lerde esir düşmüş olan Selanik Başpiskoposu Gregory Palamas'a esir değil, bir din adamı muamelesi yapmışlardır. Orhan Gazi bu zatın, Osmanlı alimleriyle serbestçe tartışma yapabilme imkanlarını hazırlamıştır. Adı geçen bu Başpiskopos tarihe bir belge olarak geçen mektubunda Türk yönetimi altındaki hıristiyanları tam bir serbesti içinde gördüğünü söylemiştir²⁷.

Orhan Gazi 6 Nisan 1326'da Bursa'ya girdiği zaman yerli ahalden, isteyenlerin şehirde kalabileceğini belirtti. Mudanya üzerinde İstanbul'a gitmek isteyenlerin herhangi bir saldırıya uğramalarının önlenmesi için gereken tedbirleri aldı. Bu durum, 1329'da fetholunan İznik için de bir örnek oldu. İznik halkının bir kısmı şehirde kalmayı tercih etti. Esasen, İznik kuşatması devam ederken dışarıda Türk yönetimine geçip de adalet ve şefkat

²³ Osman Çetin, Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı, s. 126

²⁴ Osman Turan, Selçuklu Devri Vakfiyeleri, Bellâten, XII, 85-96; Osman Çetin, age, s. 182

²⁵ D. Kuban, Anadolu Türk Şehri, VD., VII, 68

²⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, 184

²⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, age, I, 182

gören gayr-i müslimler içeridekilere hitaben: "Teslim olurlarsa zulümden, haksızlıktan uzak, adaletli bir yönetime kavuşmuş olacaklarını" söylüyorlardı²⁸.

1389 I. Kosova zaferinde sonra Sırbistan ilhak edilmeyip Yıldırım Bayezid tarafından maktul Kral Lazar'ın varislerine intikaline müsaade edilmişti. Fatih Sultan Mehmed devrinde veraset konusunda Sırp ve Macarlar arasında çıkan karışıklıklarda Macarların milli kahramanı Hünyadi Janos Sırbistan'a katolikliği yerleştirmek istediğinden bahsetmiş, Fatih ise her caminin yanına kendi mezheplerine göre bir kilise açabileceklerini söylemiş ve o günkü Sırp yönetimi Osmanlı'ya meyletmişti. Bunu müteakiben yaklaşık 1457'lerde Mahmud Paşa emrindeki Osmanlı ordusu Sırbistan'ı Osmanlı devletine katmayı başarmıştı.

Bilindiği gibi 29 Mayıs 1453'te İstanbul fethedildi. 30 Mayıs günü halk panik içindeydi. Padişahın fermanlarıyla, halkın korkmalarına gerek olmadığı, mal, can, ırz, din, mezheb, örf ve adetleri için hiçbir endişe duymamaları gerektiği ve isteyenlerin, evlerine dönebilecekleri hatırlatıldı. Fatih, fetih günü otağına gelen ve yıkılan Bizans'ın son başbakanı olan Lukas Notaras'a iade-i ziyarette bulundu ve hasta eşine geçmiş olsun dedi. Bizans-Ortodoks dünyasının ileri gelenlerinden halkın sevdiği Connadios'un patrikliğini onayladı. Halbuki fetihten 5 ay 18 gün önce İmparator Kostantin Paleogos Papa Beşinci Nicolas'tan yardım istemiş, o, bu yardımı katolik mezhebiyle birleşmelerine bağlamış ve 1452'de Kardinal İsidore'ü İstanbul'a göndermiş, böylece kralın da katılımıyla gerçekleşen Ayasofya'daki ayinde birleşme ilân edilmişti. Dış destek temini için buna cevaz veren politiklere karşı Başbakan Lukas Notaras'ın da içinde bulunduğu halkı kapsayan Zeloteler bunu kabul etmediler, bu birleşmeye sahne olan Ayasofya'yı şeytan yuvası ilân ettiler. İpodromda (Bu günü Sultan Anmed Meydanı) gösteriler yaptılar. Bu halk hareketinin fikri liderliğini Gennodis yapıyordu, bunun için Pantokrator kilisesini merkez edinmişti. Başbakan Lukas'ın bu sıralarda söylemiş olduğu meşhur bir söz vardır; "İstanbul sokaklarında Latin kardinallerinin şapkasını görmektense Türk sarığı görmek evladır"²⁹.

Bursa fethedildikten sonra gayr-i müslimlere gösterilen adalet Yahudilerin Bizans hakimiyetinden kaçarak Bursa'ya gelmelerine yol açıyor. Sayıları çoğalınca bir fermanla Havra yapmalarına ve serbestçe ibadet etmelerine izin veriliyor. 1492 yılında İspanya'dan kovulan Yahudiler II. Bayezid ve Kanuni devirlerinde Osmanlı topraklarına kabul edilince bazı şehirlerde Yahudi mahallesine hiç Yahudi yokken 1521'de 117, 1573'de 308

²⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, age, I, 119 vd.; İ. Hami Danişmend, Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, 18; Hüseyin Algül, Bursa'da Medfun Osmanlı Sultanları ve Emir Sultan, s. 189-190

²⁹ İ. Hami Danişmend, İstanbul Fethinin İnsanı ve Medenî Kıymeti, s. 22-27; Aynı yazar, Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, 24; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, 467; Hüseyin Algül, Büyük Fetih ve Sonrası, s. 31-32

avarız hanesine ulaştıkları görülmektedir³⁰. Görüldüğü gibi Osmanlı yönetimi, başta Yahudiler olmak üzere zulüm ve haksızlıktan kaçmak isteyen gayr-i müslimlere sığınak olmuştur.

Son olarak Osmanlı döneminden bir örnek verelim:

Sultan Abdülhamid İstanbul'da Darulaceze'yi yaptırdığında buraya müslümanların yanında hıristiyan ve yahudilerin de gelebileceğini dikkate alarak cami ile beraber kilise ve havra da yaptırmıştır.

SONUÇ

Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Raşidîn devirlerinden itibaren gayr-i müslimlerle yapılan zimmet anlaşmalarında onlara geniş bir din ve ibadet hürriyeti tanınmış, mal, can ve ırzları korunmuştur. Bu durum, sonraki İslâm devletleri için de örnek teşkil etmiştir. Yani Emevi, Abbasi, Endülüs, Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde de bu çizgi, geliştirilerek aynen devam ettirilmiştir. Bugün, Türkiye, Suriye, Lübnan, Mısır, Balkanlar ve Kuzey Afrika'da geçmiş İslâm tarihi devirlerinin müsamahalı anlayışı içinde halen günümüze ulaşmış gayr-i müslimler vardır. Halbuki yüzyıllarca İslâm egemenliğinde kalmış İspanya'da müslüman nüfus yok edildiği gibi, günümüzde hıristiyanların egemenliği altında yaşamak durumunda kalan müslümanlara tahammülsüzlük gösterildiği bir gerçektir. Bu durum, geçmişte ve günümüzde, müslümanların gayr-i müslimlere gösterdikleri şefkat ve müsamahayı daha anlamlı kılmaktadır³¹.

Hz. Peygamber tarafından temellendirilen, Hz. Ebû Bekir ve bilhassa Hz. Ömer devirlerinde geniş örneklerle sistemleşen zimmî hukuku Müslüman-Türklerde de aynen uygulanmıştır. Selçuklular ve Osmanlılar devrinde bunun yüzlerce örneği vardır. Bu, insanın tabii haklarına saygılı olmanın bir gereğidir. İslâm, cihadı da bir zulüm aracı olarak görmemiştir. Cihad, İslâmî tebliğin önündeki engellerin aşılması için meşru kılınmıştır. Çünkü rahmet dini olan İslâm'ın insanlara iletilmesini önlemek bir zulümdür. Ancak, İslâmî tebliğe muhatap olan gayr-i müslim, kendi iradesiyle İslâm'a girer veya girmez. Her iki durumda kazanacağı bir statü ve sahip olacağı hakları vardır. Ve hiçbir zaman bu statülerinden herhangi biri içinde kişi, hiçbir baskı, zulüm ve haksızlığa uğramaz, uğratılmaz.

³⁰ Osman Çetin, Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları, s. 29

³¹ Ayrıntılı ve tahlili bilgi için bk. Hayreddin Karaman, Anahatlarıyla İslâm Hukuku, I, 264-297; Ali Bardakoğlu, "Zimmî", İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Hayat Ansiklopedisi, IV, 585-586; Mustafa Fayda, Halid b. Velid, s. 291-310